

Oorlog in en om Geertruidenberg, 1573-1593

door

KEES SCHULTEN

Inleiding

Geertruidenberg was in de zestiende eeuw een Hollandse stad. Anders dan nu liep de zuidgrens van Holland door een klein gedeelte van Noord-Brabant. Deze voor ons merkwaardige grenslijn was ontstaan door de Sint Elisabethsvloed van 1421, die een rand van Holland van dit gewest had geïsoleerd. Geertruidenberg, te voet drie uur gaans van Breda, lag aan het open water van de Biesbosch, dat men maar hoefde over te steken om Dordrecht en Gorinchem te bereiken. Wat in Geertruidenberg gebeurde, raakte vooral Holland, dat zich altijd inzette voor het behoud van de stad. Ook het Huis van Oranje-Nassau had belang bij de stad, omdat het daar rechten op de opbrengst van de visserij bezat.

1. Geertruidenberg en omgeving in 1593.

De Nederlanden, in grote lijnen het grondgebied van de huidige BENELUX minus het prinsbisdom Luik en van een gedeelte van Noord-Frankrijk, hadden als landsheer Filips II, koning van Spanje. Tussen Filips II en zijn Nederlandse onderdanen ontstonden wrijvingen over de centralisering van het bestuur en de vervolging van de protestanten. Hieruit kwam gewapend verzet voort dat zich vanuit het zuiden naar het noorden uitbreidde. Men denke onder meer aan de Beeldenstorm van 1566.

In 1567 stuurde Filips II Fernando Alvarez de Toledo, hertog van Alva (1507-1582), naar de Nederlanden om de orde en rust te herstellen en de schuldigen te straffen. Toen Spaanse troepen in 1576 aan het muiten sloegen en landvoogd Luis de Requesens y Zuñiga (1528-1576), die in 1573 Alva was opgevolgd, onverwacht overleed, kwamen de Staten-Generaal, die de gewesten vertegenwoordigden, op eigen gezag bijeen en brachten troepen op de been om de vreemde troepen uit de Lage Landen te verdrijven. De troepenmacht van de Staten-Generaal werd als het Staatse Leger bekend. Holland en Zeeland waren inmiddels een eigen koers gaan varen, maar kwamen door het sluiten van de Pacificatie van Gent in 1576 min of meer op één lijn met de Staten-Generaal.

Begin 1579 tekende zich een breuklijn af. Alexandre Farnese, prins, vanaf 1586 hertog van Parma (1545-1592), die in 1578 landvoogd was geworden, zag kans Artesië, Henegouwen en Douai te verenigen in de Unie van Atrecht (6 januari 1579) en weer met Filips II te verzoenen. Dankzij zijn diplomatiek en militair optreden bracht hij meer en meer steden en gebieden terug onder het gezag van de landsheer.

2. Alexander Farnese, Hertog van Parma (1545-1592).

Korte tijd later kwam de Unie van Utrecht (23 januari 1579) tot stand. Dit was een bondgenootschap van enkele gewesten en steden die de strijd tegen de landsheer en diens landvoogd wilden voortzetten. Deze Unie verenigde het grootste gedeelte van de Noordelijke Nederlanden en een aantal steden in Brabant en Vlaanderen onder het bondgenootschappelijk gezag van de Staten-Generaal. Door de successen van Parma kromp het gebied dat de Staten-Generaal vertegenwoordigden, steeds verder in. Willem van Oranje, die in het verzet tegen de landsheer een leidende rol was gaan vervullen, stelde zich achter de Unie van Utrecht en zodoende achter de Staten-Generaal.

In 1581 verklaarden de Staten-Generaal Filips II niet meer te erkennen als de wettige landsheer. Vanuit het perspectief van de Staten-Generaal was toen aan een gerechtvaardigd verzet tegen het beleid van de landsheer een einde gekomen en ging de strijd nu in feite tegen een buitenlandse mogendheid. Dat riep de vraag op of zij het zonder een soeverein zouden kunnen stellen en of zij niet op zoek moesten naar een nieuwe vorst. De Staten-Generaal vroegen eerst Frans van Valois, hertog van Anjou (1556-1584), om, onder zeer beperkende voorwaarden, een soort van landsheer te worden. Het optreden van Anjou bleek weinig gelukkig.

Na diens dood in 1584 benaderden de Staten-Generaal Elisabeth I (1533-1603), koningin van Engeland, met het verzoek de soevereiniteit over de Nederlanden te aanvaarden. Zij ging hier niet op in, omdat zij geen oorlog met Spanje wilde. Van de andere kant wenste zij niet dat Frankrijk het gezagsvacuüm in de Nederlanden zou opvullen. Daarom stuurde zij haar vertrouweling Robert Dudley, graaf van Leicester (1533-1588), naar de Nederlanden om als kapitein-generaal het bewind in handen te nemen. De Engelse hulptroepen en ook andere eenheden legden de eed van trouw af aan Leicester, niet aan de Staten-Generaal. Toen Leicester eind 1587 naar Engeland terugkeerde, liet hij een onzekere toestand achter. Er waren meer troepen door Leicester aangeworven dan de Staten-Generaal konden betalen en onduidelijk was wie het gezag uitoefende: de Staten-Generaal, of de opvolger van Leicester. De machtige landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619) en Maurits spanden zich in om orde op zaken te stellen, maar konden niet verhinderen dat Parma zich in 1589 van Geertruidenberg meester maakte. In de Nederlanden was het zijn militaire zwanenzang.

Na het vertrek van Leicester in 1587 besloten de Staten-Generaal af te zien van een nieuwe soeverein en kozen zij voor de Republiek van de Verenigde Provinciën, bestaande uit soevereine gewesten. Omdat Parma in 1589 niet meer de middelen had zijn zegetocht in de Noordelijke Nederlanden voort te zetten en hij zijn aandacht op Frankrijk moest richten, hadden de kerngebieden van de Republiek, in casu Holland, Zeeland, Utrecht en Friesland niet veel meer van hem te duchten en kon het Staatse Leger in het offensief gaan. De verovering van Breda in 1590 was het eerste positieve resultaat. Op dat moment hadden de Staten-Generaal de Brabantse steden Bergen op Zoom en Breda vast in handen. De herovering van de Hollandse stad Geertruidenberg lag daarom voor de hand. Na een lang beleg heroverde Maurits (1567-1625) in 1593 de stad.

Driemaal was Geertruidenberg het toneel van oorlogshandelingen: eerst in 1573, toen de stad zich tegen wil en dank aansloot bij de Opstand tegen de wettige lands-

heer Filips II (1527-1598), koning van Spanje en vervolgens in 1589 wegens het verraad van Geertruidenberg en ten slotte in 1593. Op zich betreft het drie gebeurtenissen die alle een eigen karakter hebben, maar die een goede afspiegeling vormen van de politieke en militaire ontwikkelingen in de jaren 1573-1593.

In deze bijdrage worden de gebeurtenissen van 1573, van 1589 en van 1593 binnen het algemene kader van de toenmalige oorlogvoering geplaatst. Aan de orde komen de problematiek van het veranderen van kamp, de waarden en normen van de toenmalige krijgslieden en het belegeren en de bestraffing van de Bergverkopers. De naam Bergverkoper gaven de Staten-Generaal aan hen die Geertruidenberg voor geld hadden verraden, en dus Berg hadden verkocht.

De aanslag op Geertruidenberg in 1573

In de Nederlanden werd in Brussel namens de landsheer Filips II in de jaren 1567-1573 door zijn landvoogd Alva het bewind gevoerd. Deze kreeg in 1572 te maken met veel steden die verzet boden tegen zijn regime. Men denke onder meer aan Valenciennes, Mons, Mechelen, Vlissingen, Brielle, Leiden, Haarlem, Alkmaar. Ook Dordrecht en Gorinchem, gelegen aan het open water van de Biesbosch, hadden in 1572 voor de opstand gekozen.

Omdat don Fadrique (1529-1583), de bastaardzoon van Alva, in 1572 Mons heroverde en de landvoogd vervolgens Mechelen afstrafte voor zijn steun aan Oranje, zal het stadsbestuur van Geertruidenberg weinig neiging hebben gehad zich achter het vaandel van Oranje te scharen. De veldtocht van Alva naar het noorden voorspelde immers weinig goeds.

Zoals elders in Holland en Zeeland, was er kritiek op het beleid van de landvoogd, maar kiezen voor opstand was er niet bij. De stadsbesturen wilden zich het liefst afzijdig houden, en wachten tot de storm was geluwd. Troepen van Willem van Oranje binnen laten, dat was men niet zonder meer van plan. Kleine radicale minderheden en wapengekletter dwongen de meerderheid toe te geven en deze troepen binnen te laten. Zo was het onder meer in Brielle, Haarlem en Alkmaar gegaan. En zo zou het ook in Geertruidenberg gaan.

Terwijl Alva in 1573 de stad Alkmaar liet belegeren, concentreerde de Franse hugenoot kapitein François de Poyet in opdracht van Willem van Oranje troepen in Dordrecht. Poyet was een strijdmakker van Lodewijk van Nassau (1538-1574), met wie hij in Mons had gestreden. Oranje probeerde meer en meer steden voor de opstand te winnen en een aanslag op Geertruidenberg lag voor de hand.¹ Het garnizoen van de stad bestond uit ca. 150 Walen, van wie weinig tegenstand werd verwacht.² In Dordrecht vond de inscheping van de soldaten van Poyet, Engelsens, Schotten, Fransen en Nederlanders plaats. Aan boord bracht men ladders, petarden³ en andere materialen, nodig voor het plegen van een aanslag op de stad. Het legertje van 1.200 man vertrok en landde in de vroege morgen van 31 augustus bij de dijk die naar Steenberg voerde.

De overval zelf werd uitgevoerd op een wijze die hedendaagse commando's niet zou mistaan. Kapitein Malion⁴ ging met twaalf man op pad. Hij had contact met mensen in Geertruidenberg die Oranje steunden. Nadat het groepje de muur was

overgeklommen, verraste het de wacht van negen soldaten bij een van de stadspoorten. Deze soldaten werden zonder meer afgemaakt. Daarna haalden Malion en de zijnen een smid uit zijn huis en dwongen deze brave ambachtsman het slot van de stadspoort te forceren. Voor Poyet was het toen mogelijk de stad binnen te dringen. Na een kort gevecht maakte hij korte metten met de bezetting.

Op 1 september bezocht Willem van Oranje de stad en benoemde tot gouverneur de Brabantse edelman Jérôme Tseraerts. Deze was stalmeester van de prins geweest en had hem in 1567 vergezeld, toen hij naar Dillenburg uitweek. Hij genoot het vertrouwen van Oranje en het is begrijpelijk dat juist Tseraerts de functie van gouverneur kreeg. De stad zelf werd gespaard, maar moest wel een maand soldij aan de soldaten van Poyet betalen. Dit gebeurde om de soldaten, die altijd hoopten op de mogelijkheid te plunderen, tevreden te stellen. Een dergelijke regeling zou ook voor Breda in 1590 getroffen worden. Bovendien moest Geertruidenberg toestaan dat het een garnizoen van achthonderd man binnen de muren kreeg, met alle bijbehorende overlast. Antwerpen ondervond snel de gevolgen van de overgang van Geertruidenberg. De aanvoer van steun, zalm en Hollandse kaas naar de Scheldestad stopte abrupt.⁵ Bovendien belemmerde Geertruidenberg het verkeer vanuit het zuiden naar Utrecht en Amsterdam.⁶

Tseraerts beleefde weinig plezier aan zijn benoeming. Zijn soldaten waren muitziek. Anti-katholieken begonnen een beeldenstorm. Vermoord werden de Franciscaner broeder Willem Foppens van Gouda, pater Johannes Vogelesang, de kanunniken Reinerus Andriani Arnoldi en Willem van Galen en nog vijf andere geestelijken.⁷ Een kloosterzuster in 's-Hertogenbosch noteerde in haar dagboek:

Ende sy [de soldaten van Poyet] liepen als verwoede menschen alle die stat doer ende quamen in een vrouwen cloester met geladen bussen, met bloten messen en woude van den susteren gelt hebben. Ende sochtent oock aen haer lichaem seer onttemelijck ende trocken oock die doecken van haren hoofde en smeten ende stieten die susteren, dat sy bloeden.⁸

Tseraerts herstelde zo goed en kwaad als het kon de rust en orde, maar dat zette kwaad bloed. Ook circuleerde het gerucht dat hij niet te vertrouwen was. Zijn broer was namelijk door Alva gearresteerd, en zou hem dat niet vatbaar voor verraad maken om zo broerlief uit de problemen te halen?

Hoe het ook zij, op 15 september werd de gouverneur tot groot verdriet van Oranje door zijn soldaten vermoord.⁹ Hij liet hard ingrijpen. Sommigen van de schuldigen werden in Geertruidenberg opgehangen, anderen in Den Haag. Het vendel van Charles de Trello, dat danig uit de band was gesprongen, werd ontbonden.

Geertruidenberg van 1573 tot 1589

Ondanks de verovering van Haarlem was 1573 voor Filips II ongunstig verlopen. Na de overmeestering van Geertruidenberg had Oranje een belangrijk steunpunt op de grens met Brabant. De veldtocht van Alva naar Holland was in 1573 bij Alkmaar doodgelopen, zijn stadhouder in Holland, Maximiliaan van Henin, graaf

van Bossu (1542-1578), had een zeeslag op de Zuiderzee verloren en de troepen van don Requesens, die Alva als landvoogd was opgevolgd, hadden in 1574 de blokkade van Leiden moeten beëindigen. Ook Willem van Oranje ging het niet helemaal voor de wind. Een zeer grote tegenslag was de ondergang van Lodewijk van Nassau in de slag op de Mookerheide (14 april 1574).

In Holland was de toestand voor Oranje zeer gevaarlijk. Amsterdam en Haarlem erkenden nog steeds het gezag van Filips II. Hetzelfde gold voor Utrecht. Oudewater zou in 1575 nog het slachtoffer worden van plundering door de troepen van de landvoogd. 's-Hertogenbosch, Breda en Bergen op Zoom hadden niet voor Oranje gekozen. De stad Groningen bleef trouw aan de landvoogd in Brussel. De dood op 4 maart 1576 van landvoogd Requesens was het begin van een stroomversnelling in de politieke verhoudingen. De regering had geen geld om de soldaten te betalen, waardoor hun ontevredenheid groeide en een explosieve toestand ontstond.

Toen in 1576 Spaanse troepen aan het muiten sloegen en onder meer Antwerpen plunderden, grepen de Staten van Brabant in. Op hun instigatie werden de Staten-Generaal bijeengeroepen om de algemene leiding in handen te nemen en een einde te maken aan de wanorde. Eigenlijk was het samenroepen van de Staten-Generaal een revolutionaire daad, want alleen de landsheer, in casu Filips II, had het recht die bijeen te roepen. Zij brachten troepen op de been die men aanduidde als het Staatse Leger.

Holland en Zeeland waren in het gewapende verzet hun eigen gang gegaan, maar na de nodige onderhandelingen kwam de Pacificatie van Gent (1576) tot stand. Deze bracht Holland en Zeeland weer samen met de andere gewesten in hun verzet tegen het beleid van Filips II en de aanwezigheid van vreemde troepen in de Nederlanden, maar de godsdienstige tegenstellingen tussen calvinisten en katholieken bleven een tikkende tijdbom.

De Staten-Generaal gingen vanaf 1576 functioneren als een vertegenwoordigend regeringsorgaan. Eenvoudig gezegd hield dit in dat er twee machtscentra waren. Het eerste werd gevormd door de Staten-Generaal, die de opstandige gebieden niet alleen vertegenwoordigden, maar die ook het gezag van de landvoogd hadden overgenomen. Van de andere kant was er de nieuwe landvoogd don Juan van Oostenrijk (1547-1578), die poogde met de regeringstroepen grip op de gebeurtenissen te krijgen en die trachtte de oude gezagsverhoudingen gewesten-landvoogd-landsheer weer te herstellen. Toen deze eind 1576 in de Nederlanden arriveerde, werd hij niet met open armen ontvangen. De Staten-Generaal wilden hem alleen maar op bepaalde voorwaarden accepteren en dat was weer onaanvaardbaar voor de nieuwe landvoogd.

In 1577 stelden 's-Hertogenbosch, Breda en Bergen op Zoom zich achter de Staten-Generaal. Niet meer het geweld van woeste geuzenbendes, maar de vrije keuze van steden bepaalde die politieke verandering. Het martelen en vermoorden van geestelijken zoals in 1572 en 1573, was weliswaar verleden tijd, maar de herinnering eraan bleef de sfeer tussen calvinisten en katholieken vertroebelen. In mei 1577 waren vertegenwoordigers van Oranje, de Staten-Generaal en don Juan in Geertruidenberg bijeen geweest in een poging de tegenstellingen te overbruggen; dat had niet tot resultaat geleid. Don Juan voelde zich in de Nederlanden niet veilig en

zocht een sterk militair steunpunt vanwaaruit hij vat op de gebeurtenissen zou kunnen krijgen. Dat bracht hem ertoe zich in 1577 meester te maken van de citadel van Namen. Voor de Staten-Generaal was hij nu een vijand van het land, die te vuur en te zwaard bestreden moest worden.

In 1578 kwam het tot een gewapend treffen tussen het Staatse Leger en de regeringstroepen van don Juan in de slag bij Gembloers. Diens onverwachte dood in oktober 1578 was een nieuwe tegenslag voor Filips II, maar Alexander Farnese, de zoon van Margaretha van Parma (1522-1586), was de opvolger van don Juan bij uitstek. Hij kende de Nederlanden, was een kundig militair en bekwaam diplomaat. Toen Alexander Farnese, die in 1586 hertog van Parma zou worden, in 1578 als landvoogd de teugels in handen nam, begon hij een offensief en breidde hij zijn gezagsgebied geleidelijk uit ten koste van de gebieden waarover de Staten-Generaal het voor het zeggen hadden. Door zijn succesvol militair optreden begon de tweedeling in de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden zich af te tekenen.

Farnese voerde als het ware een heroveringsoorlog en boekte het ene succes na het andere. Breda kwam in 1581 weer in Spaanse handen; Antwerpen volgde in 1585, maar Bergen op Zoom kreeg hij nimmer terug. Twee opmerkelijke successen boekte hij in 1587. De katholieke Engelsman Roland Yorke had de schans bij Zutphen in handen van Farnese (Parma) gespeeld en was in dienst van de landvoogd getreden. In hetzelfde jaar gaf zijn collega, William Stanley, de vestingstad Deventer eveneens aan Parma over. Ook hij verliet de Staatse dienst en schaarde zich achter het vaandel van de landvoogd.

Belangrijke verklaringen voor hun handelwijze waren de gunstige financiële perspectieven die Parma hun bood, en het algemene beleid van Parma. Yorke beleefde maar korte tijd plezier van zijn overgave, want hij stierf al in 1588. Hij werd in de grote kerk van Zutphen begraven. Veel rust werd hem daar niet gegund, want toen Maurits in 1591 Zutphen heroverde, liet hij het lichaam van Yorke opgraven en alsnog aan de galg ophangen, maar Stanley diende nog vele jaren in de Zuidelijke Nederlanden. Over dit verraad waren de Staten-Generaal ziedend, en zij waren voor meer afvalligheid bevreesd.

Een nieuwe reden om zich op te winden liet niet lang op zich wachten. Door het optreden van Parma was het gebied waarover de Staten-Generaal het gezag hadden, ingekrompen tot het grondgebied van de Republiek der Verenigde Provinciën, die zich vanaf 1587 als zodanig manifesteerde. Daarbij moet worden opgemerkt dat de stad Groningen en steden in het oosten van de Noordelijke Nederlanden stevig in handen van de landvoogd waren. Holland, Zeeland, Utrecht, de Betuwe, de Veluwe, het markiezaat van Bergen op Zoom, de IJsselsteden Zwolle en Kampen, Friesland en de enclave Oostende waren overgebleven van het gebied waarover de Staten-Generaal in 1576 het gezag hadden genomen.

Bergen op Zoom was weliswaar trouw gebleven aan de Staten-Generaal, maar 's-Hertogenbosch sinds 1579 en Breda sinds 1581 bevonden zich weer onder het gezag van Parma. Het lag voor de hand dat de landvoogd zijn offensief zou richten op Bergen op Zoom en op Geertruidenberg om zo de gaten in de frontlijn te dichten en Brabant te beschermen tegen strooptochten van het Staatse Leger.

De moord op Willem van Oranje in 1584 was een harde klap voor de provincies die de wettige landsheer Filips II niet meer erkenden. De verdeeldheid en de onzekerheid waren groot. Moesten zij met Filips II tot een overeenkomst komen, of moesten zij de strijd voortzetten? Zonder buitenlandse hulp leek dat een onmogelijkheid. In 1581 hadden de opstandige gewesten al besloten Filips II niet meer als landsheer te erkennen, al vonden zij wel dat er een soeverein moest zijn. Daarom hadden zij Frans van Valois, hertog van Anjou, benaderd om de plaats van Filips II, zij het met grote beperkingen, in te nemen. Zij dachten hiermee twee vliegen in één klap te slaan. Anjou was van vorstelijke afkomst en, als broer van de Franse koning Hendrik III (1551-1589), zou hij kunnen rekenen op Franse steun. Het onzalige avontuur met de hertog van Anjou eindigde in 1584 met zijn dood.

Korte tijd later, op 10 juli 1584, werd Willem van Oranje in Delft vermoord. De Staten-Generaal namen het besluit de strijd voort te zetten en Maurits, de zoon van Oranje, nauw bij het bestuur te betrekken. Elisabeth I, koningin van Engeland, die de opstand officieus had gesteund, wilde niet dat de opstandige onderdanen van Filips II ten onder gingen, maar was ook niet geneigd zich door de Franse koning de kaas van het brood te laten eten. Zij sloot in 1585 met de opstandige provincies in 1585 het verdrag van Nonsuch. Dit hield in dat zij een contingent hulptroepen van vijfduizend man stuurde. Als kapitein-generaal zou haar vertrouwing Leicester naar de Nederlanden komen en de leiding op zich nemen. De Staten-Generaal gaven haar als onderpand Vlissingen, Brielle en het fort Rammekens. Bovendien namen twee vertegenwoordigers van Elisabeth zitting in de Raad van State, het orgaan dat met de militaire zaken belast was.

Binnen de opstandige gewesten ontstonden grote spanningen. Leicester toonde zich voorstander van een gecentraliseerd bestuur, maar de Staten van Holland en Zeeland, waarin landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt en de jonge stadhouder in deze gewesten, Maurits, zo'n grote rol speelden, gaven de voorrang aan hun eigen gewestelijke belangen.

Radicale calvinisten zagen meer in de steile Leicester dan in de rekkelijke achterban van sommige Hollandse en Zeeuwse patriciërs. Om het populair te zeggen, Oldenbarnevelt en Leicester konden bepaald niet samen door één deur.

Leicester trouwens voelde zich in Den Haag niet op zijn gemak en vestigde zich in Utrecht. Het verraad van Yorke en Stanley was ook al niet bevorderlijk geweest voor het in stand houden van goede verhoudingen.

De tegenstellingen scherpten zich zo aan, dat Leicester zelfs van plan was om Oldenbarnevelt en Maurits gevangen te nemen om zo het verzet tegen zijn beleid te breken. Voordat de vlam volledig in de pan kon slaan, had Elisabeth I eind december 1587 haar vertrouwing Leicester naar Engeland teruggedroepen. Hij werd als bevelhebber opgevolgd door lord Peregrine Willoughby, die als bevelhebber van het Engelse contingent voor een verre van eenvoudige opgave stond. Enerzijds moest hij de Staten-Generaal te vriend houden, want de gemeenschappelijke strijd tegen Filips II moest worden voortgezet, maar anderzijds diende hij de belangen van de Engelse militairen goed te behartigen. Veel militairen waren ontevreden over het uitblijven van de soldijbetalingen.

De Engelse garnizoenscommandant van Vlissingen en zijn soldaten kwamen in verzet tegen de Staten van Zeeland. Ook in Woudrichem, Heusden, Arnemuiden, Bergen op Zoom en Naarden sloeg het onbetaalde krijgsvolk aan het muiten.¹⁰ In Medemblik bevond zich Diederik Sonoy (1529-1597), sinds 1571 bestuurder van het Noorderkwartier. Hij had zich doen kennen als een hardvochtig vervolger van de katholieken en hij zag meer in de steile Leicester dan in de rekkelijke Oldenbarnevelt. Hij beriep zich op zijn eed aan Leicester, weigerde het gezag van de Staten-Generaal en Maurits te aanvaarden. Maurits trok met een troepenmacht naar Medemblik. Sonoy boog het hoofd en ook de militairen op Walcheren en elders kwamen weer in het gareel.

Al met al bleef de toestand kritiek. Toch kon Parma niet optimaal van de situatie profiteren. Hij werd namelijk te veel door de voorbereidingen van de inval in Engeland in beslag genomen. Zoals bekend, werd de tocht van de Onoverwinnelijke Vloot, de Armada, een mislukking voor Filips II van Spanje, maar Parma ging niet bij de pakken neerzitten. Hij kon dat trouwens niet, want vertegenwoordigers van Vlaanderen en Brabant drongen aan op het heroveren van Bergen op Zoom. Deze stad, die op zes uur gaans van Antwerpen lag, was de enige stad van Brabant die nog niet was teruggebracht onder het gezag van Filips II. De stad was het uitgangspunt voor verre strooptochten van het Staatse Leger. Parma begon het beleg op 23 september 1588 en moest het, na 51 dagen, op 12 november afbreken. Ongetwijfeld haalde men in Geertruidenberg opgelucht adem, toen het gevaar om na Bergen op Zoom door Parma te worden aangevallen, geweken was.

De muiterij van het garnizoen van Geertruidenberg

De sterkte van het garnizoen van Geertruidenberg was ongeveer zevenhonderd man.¹¹ De bevelvoering over dit garnizoen was bijzonder moeilijk, omdat de soldaten de achterstallige soldij opeisten en het gevaar van muiterij op de loer lag. Om dit te bezweren stelde Willoughby zijn zwager John Wingfield aan tot gouverneur. Wingfield, die een uitstekende staat van dienst had, toonde begrip voor de houding van zijn soldaten en achtte zich gebonden aan de eed, afgelegd aan Leicester en dus aan Elisabeth I van Engeland. Het kwam in zijn hoofd niet op de Staten-Generaal te verraden en over te lopen naar de vijand.

De grote achterstand in de soldijbetalingen had binnen het garnizoen de geesten rijp gemaakt voor muiterij. In 1588 barstte de bom. Wingfield had geen controle meer over zijn soldaten. De militairen gingen op rooftocht en maakten geen onderscheid tussen vriend en vijand. Daardoor ontstonden vooral conflicten met Dordrecht. Schippers die de Maas bevoeren, kwamen regelmatig met deze 'stroomrovers' oog in oog te staan. In die gespannen situatie liet Parma Guillaume de Lalaing, graaf van Hoogstraten, een poging doen om het garnizoen over te halen van kamp te veranderen.¹²

De Engelse onderbevelhebber van Willoughby, sir Francis Vere, die zich in Bergen op Zoom bevond, deed vergeefse pogingen het opstandige garnizoen tot rede te brengen. Het liep op niets uit. In het voorjaar van 1589 liep de toestand volledig uit de hand. De Staten-Generaal probeerden de gemoederen te sussen met een

gedeeltelijke betaling, maar de onderhandelingen met de ontevreden soldaten verliepen stroef. Dat merkten de Engelsman Richard Allen en de monstercommissaris Joris Matruyt, die in maart door Willoughby naar de stad waren gestuurd.

Het garnizoen van Geertruidenberg bleef vastbesloten in zijn weigering het gezag van de Staten-Generaal te aanvaarden. Wat Maurits in Medemblik had gedaan, deed hij nu ten aanzien van Geertruidenberg. Maurits trok met een veldleger van vijfduizend man naar de stad en begon op 15 maart 1589 een belegering. Dat was een merkwaardige vertoning, want Maurits probeerde zo eigen troepen met geweld in het gareel te brengen.

Aan de waterzijde van de stad legde hij een ring van oorlogsschepen. Ook kwamen er uitleggers. Dat waren platboomde schuiten waarop geschut stond opgesteld, drijvende batterijen dus. In de wal werd weliswaar een bres geschoten, maar ongunstige wind verhinderde een verder optreden van de schepen. Maurits verzuimde de dijk bij Raamsdonk te bezetten, zodat de afsluiting verre van volledig was.¹³

Uiteraard was Maurits zeer gebeten op het garnizoen, maar zijn ergernis nam nog toe toen de weerspannige soldaten 'oneerlijk' te werk gingen. Zij lieten de prins namelijk weten dat zij bereid tot onderhandelen waren, waarop Maurits een vuurpauze van een dag inlaste. Daarvan maakten de muiters gebruik om hun verdedigingswerken te verbeteren.¹⁴

Toen de muiters contact hadden gezocht met Eduardo Lanchevecchia, gouverneur van Breda, concentreerde Parma bij die stad vierduizend man.¹⁵ Hij trok nog meer troepen aan. Op 8 april zagen de muiters lichtsignalen vanuit de richting Breda en hoorden zij de kanonschoten waarmee Parma zijn komst aankondigde. Voor Maurits, die deze dingen ook waarnam, werd het duidelijk dat een ontzettingsleger in aantocht was. Hij brak het beleg op en trok zich terug op Dordrecht.

Tijdens de gevechtshandelingen werd maarschalk Joost de Zoete, heer van Villers, aan de knie gewond. Hij overleed enkele dagen later, op 18 maart 1589, in Den Haag. De Zoete was een strijder van het eerste uur en was een van de steunpilaren van Willem van Oranje geweest. Door zijn grote krijgsvaardigheid was hij van zeer groot nut voor het Staatse Leger. Ook sneuvelden Wolfrad van Brederode en De Landas. Vooral de dood van Villers bracht de woede van Maurits op het kookpunt. Op 11 april ondertekende Parma in Breda de overeenkomst met de muiters. Hierbij werd onder meer bepaald dat zij een jaar soldij zouden ontvangen en dat gouverneur Wingfield en kapitein Charles Honinx met hun familie en bagage mochten afreizen naar waarheen zij wilden.

Zoals de Staten-Generaal dat formuleerden: Geertruidenberg was verkocht. De soldaten van het garnizoen werden als Bergverkopers aangeduid. Wanneer zij, zo bepaalden de Staten-Generaal, in handen van het Staatse Leger zouden vallen, dan moesten zij zonder pardon worden opgehangen.¹⁶ Wie een Bergverkoper gevangen nam, kon rekenen op een geldelijke beloning.

Ordonnerende ende beveelende dat die selve tot alle plaetsen ende tijden, als die bekomen sullen worden in dienste vande ghemeene Vyanden, ofte sonder dienste, te Water ofte te Lande, in handen van onsen Volcke van Oorloge ofte anderen, sonder andere Sententie als dese, sullen als Schelmen ende Verraders gestraft

worden. Ende op dat sy te meer achterhaelt mogen werden, hebben wy ghegunt ende geaccordeert, gunnen ende accorderen by desen, dat voor yeder Persoon vande voorschreve Schelmen ende Verraders, den geenen die de selve bekomt ende gevanckelick brenghet, betaelt sal worden vijftich ponden, van veertich grooten 't pont, ende voor elcks vande Officiers hondert gelijckeponden.

In het *Nieu Liedeken vande Berchse soldaten, hoe sy de stadt aen Parma vercochten* (1589) kregen de Bergverkopers er van langs. De revue passeerden de namen van Hendrik van de Kieboom, Gerard Abrahams Leckerbeetgen, Floris van Dorn, Jan van Maestricht, Thomas Lommesen, Spillebeen, Houtepen, Lenaert van Baerl alias Sprong en van de beruchte Vierslot.¹⁷ In dit gedicht komen enkele verzen voor die onbegrijpelijk lijken, maar die toch een kijkje gunnen op de gebeurtenissen.

Ghy zijt nu wel bedeghen
Met den Duyvel van Dort,
Nu ghy hem hebt ghecreghen
Die zijn Leven verkort,
Men sal hem binden ende smijten,
Hy moet zijnen dootstront schijten
Als hy ghehangen wort.¹⁸

Het is een verwijzing naar een inwoner van Dordrecht, die zich bij het opstandige garnizoen van Geertruidenberg had gevoegd. Over deze 'Duivel' ging het verhaal dat hij kon zwemmen als een vis en in staat was drie uur onder water te blijven. Hij bracht Dordrecht grote schade toe en werd uiteindelijk gevangengenomen en opgehangen.¹⁹

Voor Parma was de verovering van Geertruidenberg een geschenk uit de hemel. Na de mislukking van het plan Engeland binnen te vallen, had hij gepoogd Bergen op Zoom te veroveren. Het was hem niet gelukt, maar nu had hij een belangrijke terreinwinst geboekt. De lijn Grave, 's-Hertogenbosch, Geertruidenberg en Breda had hij vast in handen. Het volgende doelwit was Heusden. Juist in die tijd openbaarde zich bij hem de waterzucht, de ziekte waaraan hij in 1592 zou overlijden. In strategisch opzicht was de schade van het verlies van Geertruidenberg voor de Republiek beperkt. Met oorlogsschepen kon immers gemakkelijk worden verhinderd dat de landvoogd Holland bedreigde. Hinderlijk was wel dat de vijand vanuit Geertruidenberg de scheepvaart tussen Dordrecht en Gorinchem in gevaar kon brengen.

Het verdere verloop van de strijd

Parma liet voorlopig de ervaren bevelhebber Karel van Mansfeld in Geertruidenberg achter. Zijn plan was namelijk om vervolgens de vesting Heusden aan te vallen. Heusden had een sterke bezetting onder bevel van Charles de Levin, heer van Famars. Mansfeld belegerde de vesting van juni tot oktober 1589, maar

moest zich toen terugtrekken. Na de inname van Geertruidenberg werd Eduardo Lanchevecchia gouverneur van de stad. Zijn zoon Paulo Antonio Lanchevecchia kreeg het bevel over Breda. Lang zou zoonlief niet van deze functie genieten. In 1590 viel Breda in handen van de Staten-Generaal dankzij de list met het Turfschip.

Voor Parma zag de toekomst er niet ongunstig uit. Verscheidene garnizoenen vertoonden de geneigdheid om tegen betaling van geld zich achter het vaandel van de landvoogd te scharen, maar deze had niet de financiële middelen om zijn offensief voort te zetten.²⁰ Dat was voor hem een teleurstellende gang van zaken. Op geestelijk gebied had hij eveneens een probleem, dat overigens niet zo groot was, maar de mentaliteit van het tijdvak goed illustreert. Zoals bekend speelde de godsdienst een zeer belangrijke rol in het dagelijkse leven en daarom ook in het conflict tussen de landsheer Filips II, koning van Spanje, en de Republiek. Het geval was dat de paus alle ketters in de ban had gedaan, met name in de Nederlanden, waar zij zich aan de geestelijkheid hadden vergrepen. Geertruidenberg was om; het garnizoen had gekozen voor de katholieke landvoogd. Deze schreef een brief aan de aartsbisschop van Kamerijk, Louis de Berlaymont, met het verzoek de 'bekeerde ketters' kwijtschelding van hun zonden te verlenen. De aartsbisschop achtte zich niet bevoegd en adviseerde Parma de bemiddeling in te roepen van de Spaanse gezant in Rome, een fraai staaltje van religieuze bureaucratie.²¹

Het beleg van Geertruidenberg in 1593

Vooraf de Staten van Holland manifesteerden zich in de Staten-Generaal als pleitbezorgers voor de herovering van Geertruidenberg. Zoals reeds vermeld werd, lag de stad binnen het grondgebied van Holland, zodat het verlangen van de Staten verklaarbaar was. Parma was in 1592 gestorven en zijn plaats was tijdelijk door de oude Pieter Ernst, graaf van Mansfeld, ingenomen.

In het begin van 1593 meenden de Staten-Generaal dat de landvoogd Pieter Ernst, graaf van Mansfeld, in Brussel vooral zijn aandacht moest richten op Frankrijk, waardoor een aanval op Geertruidenberg goede mogelijkheden leek te bieden. Toch waren er ook grote risico's. De stad was goed van munitie voorzien, het garnizoen bestond uit ervaren soldaten en een ontzettingsleger hoefde niet van zo erg ver te komen. Vol vertrouwen gaven zij desondanks gevolg aan Maurits opdracht de stad te belegeren. De landvoogd in Brussel wist uiteraard dat een offensief in de lucht hing, maar wat het doelwit was, dat bleef hem onbekend. Hijzelf dacht aan 's-Hertogenbosch of Grave. Op dat moment bevond de gouverneur van Geertruidenberg, Dismas de Barges, heer van Waterdijck, zich in Spanje en werd door de heer van Mazières vervangen. Het garnizoen telde duizend man. Een goed begin is het halve werk, zullen de Staten-Generaal wel gedacht hebben, toen zij een Bededag afkondigden om Gods zegen over de onderneming af te smeken.

Op 27 maart 1593 liet Maurits de stad berennen. Dat hield in dat ruiterafdelingen uit Breda en Heusden snel en onverwacht de stad insloten. Vervolgens trokken zijn andere troepen op en op 28 maart verscheen Maurits voor de stad. Ten westen van Geertruidenberg legerden zich de regimenten van Frederik Hendrik (de negenjarige prins voerde natuurlijk niet zelf het bevel), van graaf Ernst van Solms, van

Groenevelt en Balfour. Aan de oostkant, bij Raamsdonk, verscheen het regiment van Hohenlohe en bij Oosterhout onder andere de regimenten van Brederode en Lokeren. Exacte cijfers over de sterkte zijn moeilijk te geven, enerzijds omdat er onvoldoende bronnen zijn, anderzijds omdat de wel bekende getallen niet betrouwbaar zijn. Dat komt omdat de kapiteins altijd een hogere sterkte opgaven om meer geld te ontvangen. De totale sterkte, voetvolk, ruitery, geschut en het bootsvolk zal ongeveer zesduizend man hebben bedragen.²²

3. Kaart van de belegering van Geertruidenberg in 1593.

Het eerste wat de troepen deden was het aanleggen van de circumvallatie. Dat is een verdedigingsgordel voor de belegeraars om zich te kunnen verdedigen tegen een mogelijk ontzettingsleger. Er ontstond als het ware een tweede vesting rond Geertruidenberg. Toen er voldoende verdedigingswerken waren opgericht, kon de aanval op de stad beginnen. Uitgangspunt vormde de contravallatie, bedoeld om uitvallen van het garnizoen af te slaan. Via naderingsloopgraven en galerijen werden de wallen benaderd. Door artillerievuur en mijnen probeerden de aanvallers bressen in de wallen te forceren. Geertruidenberg lag in een zeer waterrijk gebied. Moerasgebied, zompige landen, sloten en vaarten maakten het noodzakelijk te zorgen voor waterafvoer. Voor het uitvoeren van al deze werkzaamheden was het no-

dig te beschikken over grote aantallen gravers. Aanvankelijk werden boeren gehuurd. Ook had Maurits de beschikking over arbeiders die zich als een soort van militaire seizoenarbeiders aanmeldden. Soldaten konden een centje bijverdienen door de schop ter hand te nemen. Later heeft men het inzetten van militairen voor graafwerkzaamheden door Maurits als een vernieuwing gepresenteerd, maar de stadhouder deed wat iedereen deed. Parma bijvoorbeeld gebruikte ook zijn soldaten voor dit doel.

De historicus Reyd schreef later dat bij de belegering van Steenwijk (1592) veel grond verzet was, maar dat het graafwerk bij Geertruidenberg het verre overtrof:

Die wercken voor Steenwijck waren soo groot gheweest dat dierghelijcken in den Nederlandschen noch Franchoyzen Krijgh niet ghsien waren: Maer die voor Geertruydenbergh waren noch zo veel groter als de vyant spoedigher ende machtigher alhier aenkomen konde.²³

Regen en koude maakten het werk onmenselijk zwaar en eisten hun tol. Door ziekten werd de gevechtskracht aangetast. Niet alleen landstrijdkrachten kwamen in actie, maar ook oorlogsschepen werden ingezet. Door de ligging van Geertruidenberg moesten de troepen per schip worden aangevoerd. Aan de waterkant van de stad gingen oorlogsschepen voor anker en zorgden zo voor de afsluiting.

Op logistiek gebied had Maurits het voordeel dat hij via de waterwegen mensen, materieel en voorraden kon aanvoeren. Zijn tegenstanders hadden daarentegen geen schepen om dit te beletten. In het begin van het beleg vonden al onderhandelingen over krijgsgevangenen plaats. Als contactpersonen werden gewoonlijk tamboers en trompetters gebruikt. In die dagen stuurde Mazières een tamboer naar Maurits met het verzoek enkele gevangenen die in Breda werden vastgehouden, los te laten. De prins van zijn kant stuurde een trompetter naar Mazières met de boodschap dat hij bereid was ze tegen betaling van een losgeld vrij te laten, maar dat zij niet naar Geertruidenberg mochten gaan. Mazières schreef een bedankbrief en deed de toezegging dat Staatse krijgsgevangenen eenzelfde behandeling zouden ondergaan. Vriend en vijand gingen dus fatsoenlijk met elkaar om, wat overigens de strijd lust niet verflauwen deed, want Mazières schreef ook dat hij met verlangen naar de komst van Maurits uitkeek. De kanonnen barstten los.

De eerste harde noot die Maurits te kraken kreeg, was de schans op de Steelhoofse dijk, die de toegang tot de stad afslot. Hohenlohe zette de aanval in en dwong de bezetting (133 man) van de schans zich op 6 april over te geven. Deze bezetting, die onder bevel stond van kapitein du Ton, kreeg een vrije aftocht naar Antwerpen, maar belandde van de regen in de drup. Marc de Rye, markies van Varemboon, bevelhebber van de troepen waartoe het garnizoen van Geertruidenberg behoorde, liet de soldaten gevangen nemen, omdat zij zich te snel hadden overgegeven.

In de toenmalige oorlogvoering stonden garnizoenscommandanten altijd voor het dilemma: doorvechten, of zich overgeven. Werd de verdediging te lang gevoerd zonder dat er kans was op ontzet, dan hoefde het garnizoen op weinig medelijden van de overwinnaar te rekenen. Te snel opgeven had bestraffing door de eigen be-

4. Het dagelijkse leven bij de belegeraars.

velhebbers tot gevolg. De aanvallende partij probeerde steeds door onderhandelingen de bedoelde vesting in handen te krijgen, omdat daardoor de minste verliezen werden geleden. Een goede behandeling van de verliezende partij had een positief effect op het onderhandelingsklimaat.

De gevechtshandelingen bestonden uit een reeks van schermutselingen om het bezit van schansen en andere veldversterkingen. Schotenwisselingen maakten voortdurend slachtoffers. Er was geen sprake van grootschalige bestormingen, maar de strijd bestond uit een langdurige slijtageslag, meestal uitgevochten in hevige regen.

Een opmerkelijke misleidingsactie was op het Noorderbolwerk gericht. De belegeraars stelden daar een zestal houten kanonnen op. De verdedigers namen ze onder vuur en verspilden daardoor munitie en buskruit.²⁴

Door het handhaven van een straffe discipline voorkwam Maurits dat zijn soldaten de omgeving uitplunderden, waardoor er rust ontstond in het omliggende gebied. Dat gaf de boeren weer de gelegenheid naar de belegeraars te komen en onbemmerd boter, kaas, eieren, vlees en groenten te verkopen. Ook deze methode was

geen nieuwigheid, want iedere bevelhebber wist dat hij in dergelijke situaties afhankelijk was van de aanvoer door de plaatselijke bevolking.

Tijdens de belegering was het voor de gouverneur van de stad belangrijk contact te onderhouden met het leger van de landvoogd. Was er kans op ontzet, en hoelang moest hij volhouden, dat waren vragen die voor de hand lagen. De meest voor de hand liggende methode was het sturen van boodschappers die door de vijandelijke linies slopen. Een bijzondere poging deed op 22 juni een Spanjaard door zwemmend naar de stad te gaan. Hij werd gezien en opgevist. De man had alleen maar een soort van lendedoek om en was verder totaal naakt. Het was duidelijk dat hij geen brieven bij zich had en de man zelf hield wijselijk zijn mond.²⁵ Men bracht de man naar Maurits die ook niet veel wijzer werd. Toen met marteling bedreigd werd, kwam de aap uit de mouw. Althans, zoals de advocaat-fiscaal noteerde in zijn dagboek: *vresende eenige tourmenten bracht den brief te voorschijn, die hij onder de sack van sijn mandelijckheyte verborgen hadde.*

Een andere manier om de verbindingen te onderhouden was het gebruik maken van postduiven. Dit was een bekend middel dat onder meer toegepast werd bij de blokkade van Leiden in 1574. *Onder andere, schrijft Orlers, werden brieven afgeworpen van Dismas de Barges, heer van Waterdijck, van dato den 17. April uyt sHertoghenbossche ghesonden by een Duyve, vliegende nae haere jonghen.*²⁶ Een dergelijke duif vloog zich letterlijk de veren van het lijf om maar snel terug te zijn bij haar broedsel, een methode die in de hedendaagse duivensport niet onbekend schijnt te zijn. Hohenlohe paste een opmerkelijke krijgslist toe. In een verborgen opstelling had hij kanonnen geplaatst, gericht op de stadstoren. Vervolgens liet hij alarm slaan om zo de indruk te wekken dat een ontzettingsleger de circumvallatie aanviel. Dat hoorde men in de stad. Opgelucht klommen de gouverneur, zijn biechtvader, een officier en enkele soldaten de toren in om hun bevrijders te zien naderen. Toen zij boven waren, liet Hohenlohe het vuur openen. De gouverneur en zijn metgezellen sneuvelden.

Terwijl zich dat alles afspeelde, trok Pieter Ernst van Mansfeld in mei met een ontzettingsleger op naar Oosterhout en vervolgens naar Waspik. Bij dat alles had hij zeer grote problemen met zijn bevoorrading die voortdurend belemmerd werd door aanvallen van de Staatse ruitrij. Zijn leger telde ongeveer twaalfduizend man en was numeriek gezien veel sterker dan het leger van Maurits, maar deze laatste zat goed verschanst. In dergelijke omstandigheden probeert een bevelhebber van het ontzettingsleger zijn tegenstander tot een veldslag te verleiden, maar die blijft meestal rustig zitten waar hij zit. En dat deed Maurits bij Geertruidenberg.

Overigens was het geen strijd zonder vrolijke incidenten. Om de een of andere reden had Maurits een trompetter naar Mansfeld gestuurd. Deze laatste vroeg schamper aan de trompetter waarom toch een zo'n jonge krijgsman zich zo angstvallig had verschanst en geen veldslag wilde leveren. Dorst hij niet? De trompetter antwoordde dat Maurits het verlangen koesterde even oud als Mansfeld te worden. Om dit rake antwoord moest Mansfeld hartelijk lachen. Hierbij moet men bedenken dat Mansfeld 76 jaar oud was. Slechts enkele krijgslieden, onder wie Mondragon (1514-1596) bereikten een hoge leeftijd en bleven lang in actieve dienst. Het merendeel stierf tussen het vijftigste en zestigste levensjaar.

Officieren van de strijdende partijen konden soms goed met elkaar overweg, zo-

5. Een stafbespreking tijdens de belegering van Geertruidenberg in 1593.

als de volgende anekdote aantoont. Tijdens de strijd om Geertruidenberg werd hoptman Pekel krijgsgevangen gemaakt door de troepen van Mansfeld, die hem uitnodigde voor de maaltijd. Tijdens dit etentje stelde Mansfeld voor een dronk uit te brengen op Maurits. De aanwezige officieren hadden daar geen probleem mee. Toen Pekel gevraagd werd een dronk op Filips II uit te brengen, weigerde deze te drinken op de moordenaar van Willem van Oranje. De officieren waren woedend, maar Mansfeld greep in; er ontstond geen handgemeen en de maaltijd werd voortgezet.²⁷

Uiteindelijk moest Mansfeld zijn pogingen om Geertruidenberg te ontzetten opgeven. Het verjagen van een belegeraar die zich had verschanst en die veilig bleef zitten waar hij zat, kwam in de praktijk maar zeer weinig voor.

Op 3 juni deed zich een incident voor dat de nodige vragen oproep. Vanuit de stad werd een zakdoek, gewikkeld om een steen, naar de belegeraars geworpen. Dit voorwerp bevatte een brief met interessante informatie: gouverneur De Gesan was dood, het garnizoen telde veel gewonden en zieken en bestond nog maar uit vijfhonderd man. Was dit bedrog, of had een bevriend persoon deze informatie verschaft? Het bleef onduidelijk.

Binnen de stad ontstond grote schrik toen ook nog op 24 juni kapitein De Gesan, die Mazières was opgevolgd, sneuvelde. Onderhandelingen met Maurits werden aangeknoopt. De afgezanten van het garnizoen vroegen toestemming om twee boodschappers naar Mansfeld te sturen om te vragen of er nog ontzet kwam. Zij waren natuurlijk bang te snel tot overgave te komen en daarop later door Mansfeld te worden afgerekend. Maurits weigerde en de overgave kwam tot stand op 25 juni 1593.

Het garnizoen, dat nog uit 660 man bestond, mocht met wapens en bagage wegtrekken. De overwinnende partij stelde gratis wagens en schepen beschikbaar voor het vervoer van vrouwen, kinderen, zieken en gewonden, en de bagage. Dit werd altijd gedaan, omdat men anders met krijgsgevangenen opgezadeld zat. De vaandels moest het garnizoen aan Maurits overgeven. Bij de plechtigheid van die overgave prees Maurits zijn tegenstanders voor de door hen betoonde moed en gingen vriend en vijand op waardige wijze uiteen. De verliezen van het Staatse Leger waren driehonderd doden en vierhonderd gewonden.²⁸

Naar goed gebruik dankte Maurits God die hem de overwinning had geschonken. De soldaten vierden uitbundig feest. Duyck schreef:

Dit alles dat soe wonderlijck schijnt in onse oogen is vanden Heere der Heeren gewrocht, die daeromme sij eere, prijs ende danckbaerheyt in alle eeuwen.²⁹

Frederik Hendrik werd met het gouverneursschap bekleed. Omdat deze nog te jong was voor het uitoefenen van de functie kreeg hij naast zich als vice-gouverneur Arend van Duyvenvoorde.

Het belegeringstoerisme

Tijdens het beleg had Maurits niet over belangstelling te klagen. De weduwe van Willem van Oranje, Louise de Coligny en zijn halfzuster Louise Juliana van Nassau verschenen in gezelschap van een stoet gravinnen. Louise Juliana stond aan de vooravond van haar huwelijk op 23 juni 1593 met Frederik IV, keurvorst van de Palts. De dames maakten van de gelegenheid gebruik om in gezelschap van Maurits Breda te bezoeken. Ook de negenjarige Frederik Hendrik was present, niet zozeer als toerist maar als leerling in de krijgskunst. De landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt en leden van de Staten-Generaal als Cornelis van Aersen en Vosbergen, waren eveneens aanwezig, maar zij waren in functie.

Na de overgave van de stad kwam de toevloed van kijkers pas echt op gang. Volgens ooggetuige Duyck kwamen uit Holland wel tweeduizend mannen, vrouwen en kinderen naar Geertruidenberg om het krijgstoneel te bewonderen.³⁰ De felicitaties stroomden binnen. De Friese stadhouder Willem Lodewijk (1560-1620) schreef aan zijn neef Maurits een brief waarin hij de loftrampet stak over diens militaire prestaties.³¹

De Staten-Generaal besloten op 25 juni 1593 om Hendrik IV, koning van Frankrijk, en Elisabeth I, koningin van Engeland, van de overwinning op de hoogte te brengen. Dezen reageerden verheugd. Charles de Trello, wiens vendel in 1573 ontbonden was, klom in de pen en schreef een:

6. Prins Maurits ontvangt bezoek van zijn moeder en prins Frederik Hendrik.

Historiael Ghesangh, inhoudende de victoriën, welcke God heeft gegeven Mijn Heeren de Generale Staten van de Nederlandsche Gheuniëerde Provinciën door het beleydt des doorluchtigen Hooggeboren Vorsten ende Heeren, Mijn Heere Maurits, grave van Nassau etc., gheduerende de beleggeringe ende overwinninghe der stadt Geertruydenberghe ende by 't fort Crèvecoeur anno XVC XCIII.³²

Dit gedicht was weliswaar, letterkundig bezien, een misbaksel, maar de Staten-Generaal besloten toch de dichter een geldbedrag toe te kennen wegens diens buitengewone verdiensten.³³

Maurits zelf kreeg op 11 september 1593 van de Staten van Zeeland een bedrag van tweeduizend gulden om *daarmede zijn buffet en zilver service te helpen vermeederen en versieren*.³⁴ Voor Pieter Ernst van Mansfelt zat er niets anders op dan zich terug te trekken. Tijdens die terugtocht staken zijn soldaten de huizen van Waspik in brand om hun achtervolgers het voortgaan te belemmeren. Desondanks bleven Staatse troepen onder Francis Vere hen tot Capelle op de hielen zitten.

Het lot van de Bergverkopers

In 1589 waren de Staten-Generaal zierend, want het was niet de eerste keer dat hen iets dergelijks overkwam. In 1587 had eerst de Engelsman Roland Yorke de schans bij Zutphen en de Ier William Stanley de stad Deventer aan Parma overgegeven. Hard optreden zou anderen van een dergelijk daad weerhouden. Besloten

werd, zoals reeds vermeld, dat bij gevangenneming iedere Bergverkoper zonder pardon zou worden opgehangen en dat ieder die een Bergverkoper aanbracht een premie zou ontvangen. Voor premiejagers was er zodoende werk aan de winkel, of meer toepasselijk, de jacht was geopend. Deze sombere toekomstverwachting had als neveneffect dat Parma in de Bergverkopers die bij hem in dienst traden, uitstekende soldaten kreeg. Zij zouden zich namelijk nooit overgeven.³⁵ Een lijst met namen van de Bergverkopers werd onmiddellijk gepubliceerd.

Per ongeluk slopen enkele vergissingen in die lijst. Sir Francis Vere zag tot zijn verbijstering dat hij ook op de lijst stond, terwijl hij nota bene ten tijde van het verraad niet in Geertruidenberg, maar in Bergen op Zoom gelegerd was. Hij tekende bezwaar aan en zijn naam werd geschrapt.³⁶ Hetzelfde overkwam de Duitser Roland Neeff uit Trier. Ook zijn naam werd doorgestreept. Drie busschieters kregen pardon.³⁷ Busschieters, of kanonnières waren specialisten die hun aanstelling kregen van de Raad van State. Dat verklaart wellicht waarom zij pardon kregen. De historicus Bor publiceerde de bedoelde lijst, die inzicht geeft over de samenstelling van het garnizoen.³⁸ Alhoewel de lijst niet volledig is, stellen de ongeveer 560 namen ons toch wel voldoende in staat conclusies te trekken. De bevelhebber en zijn onderbevelhebbers waren Engelsen: John Wingfield, de kapiteins Thomas Lommesen, Wiiliam Thomas en Charles Honings. De namen van de anderen zijn niet Engels. Het garnizoen werd door Elisabeth I betaald en dat heeft de indruk gewekt dat het verraad door Engelse militairen gepleegd is. Vaak wordt de familienaam gevolgd door een plaatsnaam, die ongetwijfeld de oorsprong van de desbetreffende soldaat aangeeft: Breda, Ginneken, Oosterhout, Teteringen, Eindhoven, Maastricht, 's-Hertogenbosch, Antwerpen, Lier, Turnhout, Diest en Brussel. Het merendeel blijkt uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstig te zijn. De typische soldatennamen zijn ook te vinden: Lange Floor, de Cleyne Bijle, Dach-verlies en Magere Heyn. Een van de soldaten had de fraaie naam Hans Bordeel.

Gouverneur Wingfield ontsprong de dans door snel naar Engeland af te reizen. Voor de Staten-Generaal was dat een prima oplossing. Voor de strijd tegen Filips II was men immers aangewezen op de Engelse steun, zodat het terechtstellen van Wingfield de betrekkingen met Engeland ongetwijfeld grote schade zou hebben berokkend.

Kapitein Honings, zijn vrouw en de vrouw van Wingfield gingen met al hun bagage eerst naar Bergen op Zoom. De kapitein plakte daar aan de kerkdeur de mededeling dat alle aantijgingen van verraad volledig onjuist waren.³⁹ De Staten-Generaal lieten zich niet van de wijs brengen en eisten dat Honings gearresteerd zou worden. De vrouwen mochten met achterlating van hun bagage doorreizen. In Bergen op Zoom waar een Engels garnizoen lag, kwam het niet tot uitvoering van de opdracht van de Staten-Generaal. Het gezelschap reisde verder naar Engeland. Wingfield publiceerde daar een pamflet waarin hij zijn onschuld bepleitte.

De andere Bergverkopers kwamen er niet zo gemakkelijk vanaf. De eerste die met zijn leven betaalde, was de provoost Lodewijk van Brunswijk, wiens naam op de elfde plaats van de lijst prijkte. Hij werd gevangen genomen en op 29 mei 1589 in Den Haag opgehangen. Zijn vrienden vroegen of het lichaam begraven mocht worden, maar de Staten-Generaal waren onverbidlijk: Brunswijk moest als een

waarschuwend voorbeeld aan de galg blijven bungelen. De ruiters van ritmeester Paulus Bacx maakten jacht op de Bergverkopers. Bij Calmthout had zijn trompetter Antonie zelfs een ontmoeting met zijn voormalige strijdmakkers kapitein William Thomasz, Hendrik van Elsloon en Spilleken. Zij begroetten elkaar, waarna Antonie verder ging naar Herentals. Daar hoorde hij dat de Bergverkopers daar in garnizoen zouden worden gelegd, maar dat de gouverneur van die plaats er weinig voor voelde deze overlopers binnen de muren te hebben. Dit bericht werd aan de Raad van State doorgegeven.⁴⁰

In maart 1590 leverden Staatse militairen bij Nijmegen een gevecht met soldaten van Parma. Zij doodden er tachtig, onder wie vijf Bergverkopers.⁴¹ Toen Breda in 1590 dankzij de list met het Turfschip in de handen van Maurits viel, werden wederom enkele Bergverkopers gevangen genomen. Zij stierven aan de galg. Op 14 mei 1590 kwam Marcelis Bacx bij Calmthout in gevecht met tweehonderd ruiters van Nicolaes Seese, van Corradin en van de Bergverkoper Vierslot. Bacx's mannen doodden verscheidene Bergverkopers en namen andere gevangen. Op 15 mei 1590 schreef Marcelis aan Oldenbarnevelt hierover:

Onder dese troupe waren ontrent tsestich verraders van Geertruijdenberghe waervan eenige quade schelmen al hier sijn; Wij sullen henne namen zoo van de doodden als gevangenen oversenden om de vijftich guldens te mogen hebben.⁴²

Meer geluk hadden in 1591 Hendrick van Kieboom en zijn ruiters, die zich in 1591 in Nijmegen bevonden. Toen de stad door Maurits bedreigd werd en over de overgave onderhandeld werd, begreep Kieboom dat het tijd was te vertrekken. Spoorslags verliet hij met zijn mannen de stad, reeds dwars door het legeringsgebied van het Zeeuwse Regiment en maakte zich uit de voeten. Bij de overgave van Delfzijl in 1591 werd overeengekomen dat Bergverkopers zouden worden opgehangen.⁴³ Toen Maurits in 1592 Steenwijk belegerde, bevond zich een aantal Bergverkopers in de stad. Na de nodige strijd zagen de belegerden de toekomst somber in en begonnen onderhandelingen. Maurits stelde onder meer als voorwaarden dat het garnizoen gedurende zes maanden niet tegen de Republiek zou vechten en dat de aanwezige Bergverkopers zouden worden uitgeleverd. Dat maakte verder onderhandelen zinloos, want de Bergverkopers stonden als het ware met de rug tegen de muur en wilden zich liever doodvechten dan zich overgeven. Uiteindelijk kwam het toch tot een overgave en vielen de Bergverkopers in de handen van Maurits. Enkelen van hen werden opgehangen, anderen werden onthoofd.⁴⁴

Tijdens het beleg van Geertruidenberg in 1593 werd een Bergverkoper naar Maurits gebracht. Gerrit de Jonge had deze verrader bij Nijmegen gevangen genomen.⁴⁵ Op 18 juli werd hij bij Waspik in het zicht van de vijand aan een boom opgehangen. Toen Geertruidenberg in 1593 capituleerde, vielen drie Bergverkopers in de handen van Maurits. Een Geuzenlied zegt hierover:

In Junio twintich en vier
Zijnde den dach ten avont schier
Is de stadt opghegheven,

Maer eerst des anderendaechs daer aen,
Zijn de soldaten uytghegaen,
Maer drie zijnder ghebleven
Die den Berch meed hadden vercocht,
Twelck hun heeft aen een galg ghebrocht
Ten Berch zijne ghehangen.⁴⁶

Een van de drie was bijna ontkomen, maar werd bij toeval gevangengenomen. Deze Bergverkoper wist dat hij ten dode was opgeschreven wanneer hij in handen van Maurits zou vallen. Tijdens het beleg had hij alle risico's genomen en als een leeuw gevochten, maar hij had de door hem gezochte dood niet gevonden. Toen de overgave een feit was, verborg hij zich op een wagen onder opgestapelde pakken en zakken. Bovenop de kar ging zijn vrouw zitten. Toen dit voertuig de stad verliet wilde een van de toekijkende soldaten een grapje uithalen. Hij trok de spie uit het wagenwiel, de kar viel om en met de bagage rolde de Bergverkoper over de straat. Hij ontliet zijn lot niet.⁴⁷

De beruchte Bergverkoper Vierslot werd in november 1594 bij Metz door de Staatse officier Ferdinand van Chinsky gedood. In juni 1593 was hij bij Capelle in de Langstraat bijna door de ruiters van Hohenlohe gevangengenomen. Een andere beruchte Bergverkoper was Leckerbeetgen, die in 1600 zijn einde zou vinden in het gevecht op de Vughtse heide. De aanleiding tot dit gevecht was de gevangenneming van Jacques De Visé en enkelen van zijn soldaten door een afdeling van Leckerbeetgen, die inmiddels onderbevelhebber van Anthonie Schets van Grobbendonck, gouverneur van 's-Hertogenbosch, was. In de stad bevonden zich achttien Bergverkopers. Voor de Visé kon een losprijs worden gevraagd, zodat Leckerbeetgen zijn gevangene een brief liet schrijven naar diens commandant Pierre de Breauté. Deze laatste was bijzonder gepikeerd en schreef terug dat hij niet begreep dat De Visé zich door zulk een stelletje sukkels gevangen had laten nemen. Dat schoot bij Leckerbeetgen in het verkeerde keelgat. Hij daagde Breauté uit tot een duel waaraan ieder met twintig medestrijders zou deelnemen. Plaats en tijd van het gebeuren: de heide bij Vught op 5 februari 1600 te 13.00 uur. Op dat tijdstip, onder het oog van vele toeschouwers stormden de twee groepen op elkaar af.

Zowel Breauté, als Leckerbeetgen sneuvelden. Maar zij waren niet de enigen, zoals blijkt uit een Geuzenlied:

Onder Grobbendoncks volck zijn geweest
Achttien Berch verkopers, of lant verraders.⁴⁸

Voor de Staten-Generaal waren het schurken, maar in Spaanse ogen waren het helden, zoals Carnero schrijft:

Omdat dit nu het beroemdste gevecht uit deze oorlogen is en ook door de heldenfeiten van weleer niet wordt overtroffen, mogen de namen van de mannen die zulk een glorierijke zege hebben bevochten hier niet verzwegen blijven. Zij zullen hunzelf en hun geboorteplaats tot eeuwigdurende luister zijn. Behalve

de vijf reeds genoemden [i.c. Leckerbeetgen, zijn broer, Leonard van de Velde, Van Meurs en Hendrick Somenart] waren het de volgende krijgslieden: Herman Adriaan, geboren te Dordrecht, die in het gevecht werd gewond, korporaal Horten, die ook gewond werd; Zacharias van Han, Gerart Weert en Karel van den Berg, beiden van Geertruidenberg; Pieter Tassen en Jansen uit Picardi; Gerard van Grave, Hendrik van Maastricht, Arnold van Os, die ten gevolge van zijn wonden overleed; Johan van Leuven, Frederik van Heelsum, Joris Boeke van Leuven en Gerard van Amersfoort.⁴⁹

5 september 1600 was voor Bergverkoper Jan de Ruitter een noodlottige dag, toen hij in handen van het Staatse Leger viel en een einde aan zijn leven kwam.⁵⁰

In mei 1605 verscheen Maurits voor het Kasteel van Woude. De bezetting van ongeveer 85 man hield het snel voorgezien en gaf zich over. Onder hen waren vier Bergverkopers, die uiteraard opgehangen moesten worden. Zij ontsnapten aan de dood: *Dan dese werden vanden Marckgrave van Brandenborch verbeden.*⁵¹ Het Twaalfjarig Bestand maakte een einde aan de jacht op overlopers. Artikel X bepaalde immers:

Indien eenighe sententien ende vonnissen ghegeven waren tusschen persoonen van verscheyden partijen, niet gedefendeert wesende t'zy in materie civile oft criminele, die en sullen niet moghen gheexecuteert werden jegens die persoonen der ghecondemneerden nochte hare goederen geduerende t'voorsz Bestand.⁵²

De overlopers van beide partijen, voor zover nog in leven, konden opgelucht adem halen.

Realistische houding of eerloos gedrag?

In de Nederlandse geschiedschrijving is het veranderen van kamp vaak betiteld als verraad, zoals het Verraad van Rennenberg (1580), de daden van Yorke en Stanley, de affaire van de Bergverkopers. Wanneer men de gebeurtenissen op de keper beschouwt, dan is er soms eerder sprake van een realistische kijk op de situatie dan van schaamteloos gedrag. De kwestie Geertruidenberg was, althans voor de Staten-Generaal, heel eenvoudig, zoals dat doorklinkt in een Geuzenlied:

Ick bid u trouw Soldaten
Betracht altydt u eer,
En wilt oock niet verlaten
Den dienst van uwen Heer,
Al quam u schoon de Vyant terghen
'tZy voor Heusden off voor Berghen
End ander Steden meer.

Hout u kloeck als Romeynen
Ghetrouw tot inder doodt,

En slacht niet de Vileynen
En vreest gheenen aenstoot.
Fy hen alle die overloopers,
Ende oock die Stee-vercoopers
Haer schande die is groot.⁵³

Ook de Staten-Generaal schroomden niet de vijand om te kopen, zoals de overgave van de schans Sint Andries in 1600 dat aantoonst. Dit laatste geval leent zich goed voor een vergelijking met de kwestie Geertruidenberg.

De schans Sint Andries, dicht bij 's-Hertogenbosch gelegen en in 1599 aangelegd, was een versterkt legerkamp met een bezetting van ongeveer duizend Walen en Duitsers. Deze waren in 1600 zeer ontevreden over het uitblijven van de soldij en waren in opstand gekomen. Zij hadden hun bevelhebbers afgezet en nieuwe kapiteins gekozen.

Maurits begon eind maart 1600 met het insluiten van deze schans. Daarbij liet hij in de omtrek grote gebieden onder water zetten. Voor aartshertog Albertus en zijn vrouw Isabella Clara Eugenia, die een beperkte soevereiniteit over de Zuidelijke Nederlanden hadden, was het niet mogelijk Sint Andries te hulp te snellen.

Maurits begon het beleg en voortdurend vonden schotenwisselingen plaats. Hij was overigens wel bereid tot onderhandelen met de bezetting van Sint Andries. Hij bood een geldbedrag aan; bovendien konden de soldaten, nadat zij de schans overgeleverd hadden in Staatse dienst komen. De bezetting van Sint Andries had twee voorwaarden waaraan voldaan moest worden. De eerste was de zekerheid dat iedere kans op de komst van een ontzettingsleger uitgesloten was, de tweede was de hoogte van het geldbedrag. Voor Maurits was het zaak de kosten van voortzetting van het beleg dat hij zeker tot een goed einde zou brengen, af te wegen tegen het bedrag dat de bezetting van Sint Andries eiste. Uiteindelijk bleek een bedrag van 125.000 gulden voor Maurits aanvaardbaar; begin mei kwam hij in bezit van de schans, terwijl de soldaten overgingen in Staatse dienst en het regiment de Nieuwe Geuzen vormden.

Nu bestempelde Aartshertog Albertus de soldaten tot verraders die de schans verkocht hadden. Voor de Republiek van de Verenigde Provinciën was er een duidelijk verschil tussen de gang van zaken bij Geertruidenberg en Sint Andries:

Ende dat gheheel contrarie (nae hun segghen) van die van Geertruyden-Berge, die de Stadt ende Burgerije vercochten aen hun vyanden voor thien maenden gepretendeerde tachterheyte ende noch voor vijff maenden soltz ende dat sonder noot ofte gebreck van gelde ofte cleederen, mits sy schepen ende t' platte landt brandtschatten, zijnde noch belegghert noch benaut van den vyandt: maer selve hun Heeren ende Meesters dien sy gesworen hadden hun met het Legher ghesocht na haren eedt in eere ende trouwe te behouden, aengeboden haer achterstel te betalen, pardoen ende Paspoort te gheven, jae selve al wat sy meer in billicheyte souden moghen eyschen: maer al te vergheefs, ende hebben uyt haet ende nijdt (van haren vyandt opgeruyt) ende uyt giericheyte die stadt vercocht, waeromme sy Cooplieden genaemt werden ende met name en toename verban-

nen ende geproschribeert werden ende ghelt op haer lijff gestelt tot onschult van hun Overheyte ende werden alomme metten strop gheexecuteert, andere ten exempele.⁵⁴

Kortom, bij Geertruidenberg was sprake geweest van vuig verraad en geldbejag, terwijl Sint Andries zich had overgegeven, omdat de financiële en materiële nood van de bezetting hoog was en er geen kans op ontzet bestond. De eer van de soldaten van Sint Andries was zodoende niet in het geding. Hoe gevoelig een en ander lag, toont het volgende incident aan. Na de overgave van de schans schold een Franse soldaat van het Staatse Leger de verdedigers van de schans uit voor lafaards en verraders. Maurits leverde de Fransman uit aan het garnizoen, maar dat liet de zaak maar op zijn beloop.⁵⁵

In de zestiende eeuw speelden twee factoren een rol: de beroepsbeoefening van de militair en de politieke en maatschappelijke situatie. Militairen gingen met hun betaalheer een contract aan en dat schiep wederzijdse verplichtingen. Vechten was mooi, maar daarbij overleven beter. Dit illustreert het volgende voorval.

In 1590 voerde de Franse koning Hendrik IV bij Ivry een veldslag tegen de hoge Franse katholieke adel, die hem niet als koning wilde erkennen. Toen de troepen van de koning de overhand kregen, ontstond er paniek bij de tegenstanders. Van die situatie maakten de soldaten van Hendrik IV gebruik om hun vijanden af te slachten. In beide kampen diende een Zwitsers regiment. Deze militairen verloren hun gezonde verstand niet. Zij hielden het hoofd koel en verlieten hun opstelling niet. Temidden van het krijgsgewoel vonden tussen hun bevelhebbers onderhandelingen plaats. Het regiment van de verliezende partij gaf zich over en zij brachten het er levend vanaf.

Toen Pieter Ernst, graaf van Mansfeld, na de dood van Parma in 1592, tijdelijk landvoogd was, trachtte hij paal en perk te stellen aan een dergelijke zakelijke instelling. Hij verbood het maken van krijgsgevangenen. De Staten-Generaal deden voor hem niet onder en vaardigden ook een plakkaat uit waarin verboden werd levens te sparen. In de praktijk kwam weinig terecht van de uitvoering van die draconische maatregelen. Het probleem bleef bestaan.

Maer het gemeyn Krijchsvolck dat meer om loon ofte soldije dan om eere dient ende vanden Krijchshandel een Ambacht maeckt en soect sulcken strengheyt niet, mits de vroomheyt hedendaegs soo qualick geloont, geacht ende gheert wert.⁵⁶

Voor de tijdgenoten waren het verwarrende tijden. Willem van Oranje had een conflict met de wettige landsheer Filips II, koning van Spanje. Hem steunen in zijn strijd was in sommige ogen gerechtvaardigd. Anderen zagen in hem de bedreiger van de orde en rust, maar velen namen een afwachtende houding aan. Toen de Staten-Generaal in 1576 het heft in handen namen, deed zich de vraag voor: bij wie zich aan te sluiten? Bij de Staten-Generaal, of bij de landvoogd, de vertegenwoordiger van de wettige landsheer die de verdediger was van het katholieke geloof? Voor menigeen was Parma bij uitstek geschikt om de rust in de Nederlanden weer terug te

brenge. Overtuigde katholieken die zich in hun geloof bedreigd voelden door radicale protestanten, kozen voor de landvoogd, wiens militaire successen twijfelaars over de streep trok. De verhoudingen wijzigden zich voortdurend en dat schiep een klimaat dat zich leende tot het veranderen van kamp.

De Henegouwer George van Lalaing, graaf van Rennenberg had in 1576 de partij van de Staten-Generaal gekozen. Hij was lang niet de enige die zich in de jaren na 1580 verzoende met de wettige landsheer. Graaf Willem van den Bergh, een zwager van Willem van Oranje, keerde in 1583 terug naar de landsheer. De Engelsman Roger Williams vocht in 1572-1573 onder het vaandel van Willem van Oranje. Daarna, van 1578 tot 1577, streed hij in dienst van de landvoogd. Van 1578 tot 1587 maakte hij weer deel uit, eerst van het Staatse Leger en vervolgens van het contingent dat Elisabeth I van Engeland aan de Staten-Generaal ter beschikking stelde.

De Duitser Jacob von Steinbach nam in 1573 deel aan de verdediging van Haarlem. Na de val van de stad ging hij over naar de landvoogd om vervolgens in 1578 in dienst te gaan bij het Staatse Leger. De houwdegen Maerten Schenck van Nydeck vocht in 1578 in het Staatse Leger, diende enkele jaren onder Parma om ten slotte in 1585 terug te keren naar het Staatse Leger.

Kan men in deze gevallen spreken van eerloos gedrag? Of moet men pogen een en ander in het tijdsbeeld te plaatsen en begrip te tonen voor de omstandigheden?

Militairen gingen een contract aan met degene die hen in dienst nam. Voor de hogere en lagere officieren die de eed van trouw aflegden schiep dat morele verplichtingen. De gewone soldaat was gemakkelijk geneigd tot desertie of tot overlopen naar de vijand.

Regelmatig kwam het voor dat een garnizoen na de overgave zonder problemen in dienst werd genomen door de overwinnaar, maar er deden zich ook situaties voor waarin hard werd opgetreden tegen gevangengenomen vijanden. Toen Lodewijk van Nassau, de broer van Willem van Oranje, in 1572 de stad Mons (Bergen) aan don Fadrique, de bastaardzoon van Alva moest overgeven, kregen hij en zijn soldaten vrije aftocht. Een aantal moest wel beloven de wapens niet meer tegen de landvoogd op te nemen.

Bij de overgave van Haarlem in 1573 vielen velen van hen weer in handen van don Fadrique. Met honderden werden zij om het leven gebracht. Alleen de Duitsers werden gespaard, vermoedelijk om de Duitse soldatenmarkt niet te bederven.

Hoe nu de behandeling van de Bergverkopers te verklaren? Bij het verraad van Yorke en Stanley in 1587 hadden de Staten-Generaal geen aandacht voor hun soldaten gehad, bij Geertruidenberg lag dit duidelijk anders.

Geertruidenberg was een Hollandse stad, zodat de Staten van Holland die in de Staten-Generaal veel invloed hadden, nauw bij de stad betrokken waren. Dat gold ook voor Maurits, omdat Geertruidenberg een rijke bron van inkomsten opleverde.

In 1589 bevond de Republiek zich in een moeilijke positie; de oorlog verliep ongunstig en er was een gezagscrisis. Parma leek vooralsnog aan de winnende hand, de Staatse troepen en die van het Engelse contingent waren ontevreden en stonden op de rand van een zeer grote muiterij. Wellicht waren het die omstandigheden die het optreden van de Staten-Generaal tegen de Bergverkopers kunnen verklaren.

In overzichtswerken over de Opstand komt de overgang van Geertruidenberg in 1573 naar Willem van Oranje te weinig aan de orde.⁵⁷ De aandacht gaat voornamelijk uit naar de verrassing van Brielle (1572), de belegeringen van Haarlem (1572-1573) en van Alkmaar (1573), de blokkade van Leiden (1573-1574) en de slag op de Mookerheide (1574). Toch is de aanslag op Geertruidenberg uitermate belangrijk. Willem van Oranje verkreeg zo een belangrijk steunpunt op de zuidgrens van Holland.

De manier waarop de overmeestering geschiedde, is kenmerkend voor het tijdvak: van buiten drongen soldaten binnen, daarbij geholpen door een zeer kleine groep medestanders van Oranje in de stad. Na het verjagen van het garnizoen werden geestelijken gemarteld en vermoord. Een vergelijking met Alkmaar dringt zich op. Ook daar moest een katholieke meerderheid buigen voor het geweld van calvinistische signatuur.

De affaire van de Bergverkopers is veel meer dan een interessante anekdote. Het werpt een bijzonder licht op de toenmalige situatie. Parma was de landvoogd en hij had het grootste gedeelte van de Zuidelijke Nederlanden achter zich. Herstel van de eenheid van die Nederlanden was zijn streven, dat hij langs twee wegen zocht te bereiken: door militair optreden en door te onderhandelen met hen die ontevreden waren. De namenlijst van de Bergverkopers is van uitzonderlijk belang, omdat zij de namen van de gewone soldaten bevat. Daardoor is het mogelijk hun afkomst nader te onderzoeken. Velen kwamen uit de Zuidelijke Nederlanden.

Waarom reageerden de Staten-Generaal zo fel op het optreden van de Bergverkopers? In de jaren 1587-1589 was de toestand in de jonge Republiek van de Verenigde Provinciën zeer verward. Er bestond een grote gezagscrisis. Wie had het voor het zeggen? De Staten-Generaal, of de militaire opvolger van Leicester, lord Willoughby, in casu Elisabeth I van Engeland?

Om het modern te zeggen, wie had de regie in handen? De Staten-Generaal en de machtige landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt hadden er alle belang bij dit duidelijk te maken. Militair gezien bevond de Republiek zich in een zwakke positie. Zij was afhankelijk van de Engelse militaire steun, er bestond onvrede bij veel garnizoenen en er was te weinig geld voor te veel troepen. Toch hadden de Staten-Generaal ook weer greep op de gang van zaken, want hoe zouden zij anders een zo volledige namenlijst van het garnizoen hebben gehad? Dat betekent dat van de andere garnizoenen ook dergelijke lijsten bestaan moeten hebben. Indien dit waar is, zou men kunnen denken dat het reorganiseren van het Staatse Leger al een eind gevorderd was en dat de jonge Maurits in een min of meer gespreid bed terecht kwam.

De belegering van Geertruidenberg geldt als een schoolvoorbeeld van de belegeringstechniek in die tijd. Door de grote aandacht die het heeft gekregen, is soms de indruk ontstaan dat Maurits een unieke prestatie leverde en nieuwe impulsen gaf aan de ontwikkeling van de krijgskunde. Wanneer men in ogenschouw neemt hoe Parma te werk ging, dan ziet het er naar uit dat Maurits zich in dit opzicht niet onderscheidde van Parma.

LITERATUUR

H. van Alfen, *Kroniek eener kloosterzuster van het voormalig Bosse klooster 'Mariënborg' over de troebelen te 's-Hertogenbosch e.e. in de jaren 1566-1575* ('s-Hertogenbosch, 1931).

Archives, zie G. Groen van Prinsterer.

W. Baudartius, *Afbeeldinghe ende beschrijvinghe van alle de veldslagen, belegeringen ende andere notable geschiedenissen, ghevallen in de Nederlanden geduerende d'oorloghe teghens den Coningh van Span* (Amsterdam, 1616).

Th.A. Boeree, *De kroniek van het geslacht Backs* (Wageningen, 1943).

P. Bor, *Historie der Nederlandsche Oorlogen* (ed. Amsterdam, 1679).

J. Brouwer, *Kronieken van Spaansche soldaten uit het begin van den Tachtigjarigen Oorlog* (Zutphen, 1933).

J. Busch, *Kroniek van Geertruidenberg* (1952).

D. Caldecott-Baird, *Huurling in de Lage Landen 1572-1574* (Haarlem, 1977).

A. Carnero, *Historia de las guerras civiles que ha avido en los Estados de Flandres 1559-1609* (Brussel, 1625).

D.W. Davies, *The Actions of the Low Countries by sir Roger Williams* (New York, 1964).

A.Th. van Deursen, *Maurits van Nassau, 1567-1625. De winnaar die faalde* (Amsterdam, 2000).

A. Duyck, zie L. Mulder.

I.H. van Eeghen, *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz, prior van Stein. Amsterdam 1572-1578 en Montfoort 1578-1579* (Groningen, 1959).

L. van der Essen, *Alexandre Farnèse* (Brussel, 1937), V.

M. Gachard, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas* (Brussel, 1858).

G. Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau* (Leiden, 1973), IV.

- H. de Groot, *Nederlandsche Jaerboeken en historien* (Amsterdam, 1681).
- Guillaume, *Commentaires de Bernardino de Mendoza sur les événements de la guerre des Pays-Bas 1567-1577* (Brussel-Den Haag, 1860-1863).
- P. C. Hooft, *Nederlandse Historiën*, (Amsterdam, 1642).
- C.M. van der Kemp, *Maurits van Nassau* (Rotterdam, 1843).
- E.T. Kuiper, *Het Geuzenliedboek* (Zutphen, 1925).
- J. Lefèvre, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas. Deuxième Partie* (Brussel, 1956).
- C.R. Markham, *The Fighting Veres* (Londen, 1888).
- E. van Meteren, *Historie der Nederlantscher ende haerer na-buren oorloghen ende geschiedenissen tot den jare 1612* ('s-Gravenhage, 1623)
- C.J. Mollenberg, *Onuitgegeven bronnen voor de geschiedenis van Geertruidenberg, verzameld door G.J.Mollenberg, voorafgegaan door eene geschiedkundige inleiding naar de gegevens van den heer Mollenberg bewerkt door Brabandus* ('s-Hertogenbosch, 1899).
- Walter Morgan, zie D.Caldecot-Baird, die de tekst van Morgan publiceert.
- L. Mulder, *Journal van Anthonis Duyck, advocaat-fiscaal van den Raad van State* ('s-Gravenhage-Arnhem, 1862-1864), deel I en II.
- J.J. Orlers en H. van Haestens, *Den Nassauschen-Laurencrans* (Leiden, 1610).
- Ch. Piot, *Correspondance du Cardinal de Granvelle, 1565-1583* (Brussel, 1886)
- Resolutien der Staten-Generaal van 1576 tot 1609, bewerkt door dr. N. Japikse* ('s-Gravenhage 1922 - 1925), delen VI, VII en VIII.
- F.J.G. ten Raa en F. de Bas, *Het Staatsche Leger* (Breda, 1911).
- I.E. van Reyd, *Oorspronck ende voortganck vande Nederlantsche Oorloghen* (Arnhem 1633).
- J. den Tex, *Oldenbarnevelt* (Haarlem, 1960-1972).
- Ch. Wilson, *Queen Elizabeth and the Revolt of the Netherlands* (Londen, 1970)
- J.W. Wijn, *Het krijgswezen in den tijd van Prins Maurits* (Utrecht, 1934).

AANTEKENINGEN

1. *Archives* IV, 195.
2. P.C.Hoof, VIII boek, 322.
3. Een petarde was een bom waarmee men een stadspoort kon forceren.
4. Walter Morgan noemt de Luikenaar J. Male (Duncan Caldecot-Baird, 148).
5. Kervijn de Lettenhove, *Relations politiques*, VI, 811-812.
6. Piot, *Correspondance du Cardinal de Granvelle*, V, 70.
7. Van Eeghen, Dagboek van broeder Wouter Jacobsz I, 302.
8. *Kroniek eener kloosterzuster*, 47.
9. *Archives*, IV, 213.
10. M. Dögen, *L'Architecture militaire moderne* (Amsterdam, 1648), 507-508.
11. Sommige historici als P.C. Hoof en Hugo de Groot noemden als sterkte van het garnizoen een bezetting van 1500 voetknechten en driehonderd ruiters. Dit aantal is niet juist. In 1573 kreeg de stad een garnizoen van achthonderd man. De lijst die de Staten-Generaal in 1589 publiceerden bevat ongeveer 650 namen. In 1593 was de sterkte ongeveer achthonderd man. Gelet op deze cijfers en de omvang van de vesting is dus een sterkte van ongeveer zeventienhonderd man geloofwaardig.
12. Lefèvre, *Correspondance de Philippe II*, III, 410.
13. C. Coloma, *Las guerras de los Estados Baxos desde el año MDLXXXVIII hasta el de MDXCIX* (Antwerpen, 1625), 37.
14. *Archives* I, 96. Een dergelijke krijgslist paste later in 1601 Francis Vere toe bij zijn verdediging van Oostende.
15. Van der Essen, V, 253.
16. *Groot Placaet-Boeck* ('s-Gravenhage, 1651), I, 417-428.
17. Kuiper, II, 147.
18. Kuiper, II, 148.
19. Brom, *Diarium van Arent van Buchell*, 207.
20. Lefèvre, *Correspondance de Philippe II*, II, 415.
21. Lefèvre, II, 409.
22. Duyck, I, 241.
23. Reyd, 354.
24. Reyd, 356.
25. Duyck, II, 230.
26. Orlers, 93.
27. Wijn, 351.
28. Duyck, I, 241.
29. Duyck, I, 242.
30. Duyck, I, 242.
31. *Archives*,
32. Mollenberg, 468-483.
33. *Resoluties Staten-Generaal*, VIII, 152. De tekst van dit gedicht staat afgedrukt in Mollenberg, 465-483.
34. Kemp, III, 383.
35. Carnero, 236.
36. *Resoluties Staten-Generaal*, VI, 307-308.
37. Den Haag, Nationaal Archief, inv 8, Resoluties Raad van State, 6 mei 1589.
38. Bor, III, 414-418.
39. Boeree, 223.
40. Boeree, 223.
41. *Resoluties Staten-Generaal*, VII, 22.
42. Boeree, 238.
43. Duyck, I, 29.
44. Orlers, 88.
45. Duyck, I, 224.
46. Kuiper, II, 42.
47. Reyd, 359.

48. Kuiper, II, 80.
49. Brouwer, 438.
50. J. Busch, *Kroniek van Geertruidenberg* (1952).
51. Orlers, 206.
52. W.P.C.Knuttel, *Catalogus van de Pamfletten-verzameling in de Koninklijke Bibliotheek* ('s-Gravenhage, 1890), 311, nr. 1588.
53. Kuiper, II, 21.
54. Orlers, 147.
55. Duyck, II, 602; Orlers, 147.
56. Orlers, 91.
57. Zie onder andere *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Haarlem, 1979) en J.I. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall, 1477-1806* (Oxford, 1995).